

การเสริมสร้างสันติภาพในสังคมด้วยหลักกตัญญูกตเวทิตาธรรม STRENGTHENING PEACE IN THE SOCIETY WITH GRATITUDE

ประภาส แก้วเกตพงษ์¹, วิเชียร แสนมี²

Prapas Kaewketpong¹, Wichian Sanme²

มหาวิทยาลัยขอนแก่น¹⁻²

Khon Kaen University¹⁻²

E-mail: prapaka@kku.ac.th

ได้รับบทความ: 9 กรกฎาคม 2562; แก้ไขบทความ: 28 กรกฎาคม 2562; ตอรับตีพิมพ์: 11 สิงหาคม 2562

Received: July 9, 2019; Revised: July 28, 2019; Accepted: August 11, 2019

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อหาแนวทางการเสริมสร้างสันติภาพด้วยหลักกตัญญูกตเวทิตาธรรม จากการศึกษาพบว่า ความกตัญญูคือการรู้อุปการะที่บุพการีทำไว้ก่อน กตเวทิตาก็คือ การตอบแทนผู้มีพระคุณทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น คุณบิดามารดาด้วยการบำรุงเลี้ยงดู ทำให้เกิดความสบายกายสบายใจและยังรวมถึงบุคคลอื่น กตัญญูกตเวทิตาธรรมนั้นสามารถทำให้สังคมมนุษย์เป็นสังคมที่มีความสงบสุขได้ เพราะสามารถรักษาและประคับประคองจิตใจของมนุษย์ในสังคมให้ตั้งมั่นอยู่ในความดี และยังสามารถนำไปปฏิบัติกับสัตว์สิ่งของและธรรมชาติได้อีกด้วย กล่าวคือ ตั้งแต่มนุษย์ด้วยกันจนถึงสรรพสัตว์และธรรมชาติแล้ว สังคมนั้นก็จะเป็สังคมที่เต็มไปด้วยการให้เกียรติและเคารพซึ่งกันและกัน ไม่เบียดเบียนทำร้ายกัน อันเป็คุณธรรมขั้นพื้นฐานที่เสริมสร้างสันติภาพในสังคมได้

คำสำคัญ : สันติภาพ, กตัญญูกตเวทิตา

Abstract

This article was intended to looking for ways to strengthen peace with principle of gratefulness. From the study, it was found that gratitude was a quality of knowing the done favours of the patronage. Gratefulness is to repay the benefactors both directly and indirectly such as parents and others with cares resulting in physical and mental comfort. Gratefulness could make human society a peaceful society because it preserved and sustained the human mind in society to remain in

goodness and could also be applied to animals, things and natures. On the other hands, gratefulness was beneficial not only to humans but to other beings and nature also. It made a peaceful society i.e. respecting to one another, not hurting the others. It was a fundamental virtue which could strengthen peace in society.

Keyword : Peace, gratefulness

บทนำ

จากข่าวที่มีปรากฏทางหน้าจอทีวี หนังสือพิมพ์ สื่อออนไลน์แทบทุกวัน จะมีข่าวเกี่ยวกับ ลูกทำร้ายพ่อแม่ผู้บังเกิดเกล้าของตนเอง บางกรณีถึงกับลงมือฆาตกรรมทำปิตุฆาต มาตุฆาต คือ ฆ่าพ่อแม่ รวมถึงสถานการณ์เหตุฆาตกรรมครั้งล่าสุดถึงผู้คนตายเจ็บเป็นจำนวนมากในห้างดังตัวเมือง จังหวัดนครราชสีมา ทำให้เห็นว่าเบื้องต้นได้สังหารผู้บังคับบัญชาของตนจนเสียชีวิตและยังฆาตกรรมผู้บริสุทธ์ล้มตายหลายสิบรายต่อมา แม้มารดาจะไปเกลี้ยกล่อมก็ไม่เป็นผล เพราะวิถีจิตของคนร้ายขณะนั้นถูกความโกรธครอบงำจนนำไปสู่การก่อเหตุอย่างต่อเนื่อง จนสุดท้ายถูกเจ้าหน้าที่วิสามัญฆาตกรรม หากวิเคราะห์ลงไปจะพบว่า เขาไม่สามารถที่จะมีสติตระหนักรู้ในเรื่องความกตัญญู กตเวทิตาธรรม จึงทำให้ผู้มีอุปการคุณทุกคนเสียใจจากการกระทำของเขา ปัญหาต่าง ๆ นั้นไม่ได้เกิดขึ้นจากธรรมชาติเพียงอย่างเดียว หากแต่ปัญหาอีกส่วนหนึ่งซึ่งมีผลกระทบต่อสันติภาพโลก ล้วนเกิดมาจากน้ำมือของมนุษย์ ปัญหาที่เกิดจากมนุษย์มีผลกระทบต่อมนุษย์ มีผลกระทบต่อสังคม ไปจนถึงสภาพแวดล้อมและส่งผลกระทบต่อสังคมตลอดถึงชาติบ้านเมือง สันติภาพนั้นคือการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ สงบสุข ท่ามกลางความขัดแย้งในสังคมทุกคนจะต้องสมานสามัคคีกัน เห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกัน เพราะสังคมย่อมมีความขัดแย้งเป็นธรรมดา

จากสภาพปัญหาดังกล่าว ผู้เขียนจึงเห็นว่าทุกคนจะต้องระลึกเสมอว่าไม่ควรเบียดเบียนและไม่ทำให้คนอื่นในสังคมต้องเดือดร้อนเพราะการกระทำของตนเอง หากว่าทุกคนในสังคมขาดคุณธรรมข้อนี้ สังคมก็มิอาจสงบสุขได้มีแต่จะเกิดความวุ่นวายทะเลาะวิวาทและนำมาซึ่งการสูญเสียทั้งเลือดเนื้อและทรัพย์สิน สันติภาพ จึงหมายถึงการปรองดองกันในสังคมทุกชนชั้น และควรมีสัมพันธภาพที่ดีต่อกัน ที่สำคัญทุกคนจะต้องมีจิตสำนึกและความรู้สึกที่เอื้อเพื่อให้ภัยและอดทนสังคมถึงจะสงบสุขและเกิดสันติภาพอย่างแท้จริง ในสังคมมนุษย์นั้นจำเป็นที่คนในสังคมจะต้องมีคุณธรรมและความคิดที่ดีเป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น สันติภาพเกิดขึ้นได้จากการคิดและการกระทำของมนุษย์ เพราะสัญชาตญาณของมนุษย์จะคิดถึงตนเองก่อนเสมอ การคิดถึงตนเองนั้นทำให้มนุษย์เกิดความเห็นแก่ตัว ความเห็นแก่ตัวจะทำให้ตนและคนอื่นเดือดร้อน เมื่อคนเดือดร้อนก็ทำให้เกิดความไม่สงบ เมื่อเกิดความไม่สงบคนจะไม่มีความสุข เมื่อไม่มีความสุขและไม่มีความสุขก็ไม่มีสันติภาพ ดังนั้น ต้องสร้างแรงจูงใจและปลูกฝังคุณธรรมข้อนี้ให้มนุษย์คิดถึงคนอื่นก่อนตนเอง เมื่อจะ

ทำการสิ่งใดให้คิดว่าจะเกิดผลกระทบต่อตนเองและคนอื่นหรือไม่อย่างไร ถ้าทำแล้วคนอื่นไม่เดือดร้อนจึงควรทำ ดังนั้นแล้ว ทุกคนจะมีความสุขและอยู่กันอย่างสงบ เมื่อเกิดความสงบสุขสังคมนั้นก็มีความสุข

ความหมายของสันติภาพ

คำว่า สันติภาพ ในความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 ได้ให้ความหมายไว้ว่า สันติภาพ น. ความสงบ เช่น โลกต้องการสันติภาพ จงร่วมมือกันรักษาสันติภาพของโลก (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) ความสงบสุขที่เราสามารถมองเห็นได้ด้วยตาของเรา แต่ในความจริงคงจะเป็นการยากที่เราจะสามารถรับรู้ได้ถึงสันติภาพ เพราะในยุคปัจจุบันหลายๆ คนคงคิดถึงแต่ตนเองเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด เช่น ความเป็นอยู่ ทรัพย์สินเงินทองและความสุข ซึ่งถ้าเราทุกคนมองแต่เรื่องเงินกับความสุขส่วนตัวนั้น ก็คงจะเป็นการยากที่เราจะรับรู้ถึงสันติภาพอย่างแท้จริง สันติภาพ คือ การหันหน้าเข้าหากัน เมื่อมีปัญหาหรือมีข้อโต้แย้งใดๆ ก็จะแก้ปัญหาได้โดยการสนทนากันและสร้างข้อตกลงเพื่อให้เกิดเป็นความสุขของคนส่วนมาก สันติภาพอาจจะเป็นการไม่ได้เถียงกันด้วยความรุนแรง แต่เป็นการสนทนากันโดยอาศัยความเป็นเหตุและเป็นผลซึ่งเป็นที่ยอมรับกันทั้งสองฝ่าย ทุกสังคมเมื่ออยู่ด้วยกันย่อมมีปัญหาและการจะแก้ปัญหานั้นก็จำเป็นจะต้องรู้จักที่จะพูดมันออกมา เมื่อเรารับรู้ถึงปัญหาของผู้อื่นทางที่เราจะสามารถอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุขได้ก็คือ ช่วยกันคิดและแก้ปัญหาไม่ใช่การหนีปัญหาหรือว่าทำลายกัน สันติภาพ คือ ความสงบสุข ความสงบสุขที่ว่านี้ไม่ใช่สงบอยู่แต่กับตัวเอง ความสงบอาจจะหมายถึงการไม่มีปัญหาใดๆ ซึ่งก่อให้เกิดข้อพิพาทในหลายๆ ฝ่าย การจะได้มาซึ่งสันติภาพนั้นต้องเริ่มจากตัวเราเองที่จะไม่มองผลประโยชน์ของตนมากเกินไป ต้องรู้จักการแบ่งปัน การให้ และการเสียสละเพื่อผู้อื่นจึงจะทำให้เกิดสันติภาพและความเจริญรุ่งเรือง

ความหมายของกตัญญูกตเวทิตาธรรม

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ได้ให้ความหมายของกตัญญูกตเวทิตาไว้ว่า กตัญญู (กะตัน-) ว. ซึ่งรู้อุปการะที่ท่านทำให้ เป็นคำคู่กับ กตเวทิตา คำว่า กตเวทิตา (กะตะ-) น. ความเป็นผู้ประกาศคุณท่าน, ความเป็นผู้สนองคุณท่าน เป็นคำคู่กับ กตัญญูตา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) รวมความแล้วหมายถึง เป็นผู้รู้คุณผู้มีอุปการะแล้วตอบแทนคุณท่าน ความกตัญญู เป็นการกระทำความดีอย่างหนึ่งที่บุคคลหนึ่งๆ ควรมีไว้เป็นคุณธรรมประจำตัว เพราะผู้ที่มีความกตัญญูนั้นมักจะทำให้ตนเองมีความสุข และยังสามารถนำความสุขนั้นๆ ไปให้แก่ผู้อื่นให้มีความสุขไปด้วย จากการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนากล่าวยกย่องบุคคลที่มีความกตัญญู และให้ความสำคัญต่อผู้ที่มีความกตัญญูว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากในโลก และเป็นบุคคลที่โลกพึงมี หากโลกหรือสังคมใดไร้ซึ่งบุคคลผู้มีความกตัญญูเป็นคุณธรรมประจำใจแล้ว โลกหรือสังคมมนุษย์นั้นๆ ก็อาจจะหาความสุขสงบและเกิดสันติภาพไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญต่อบุคคลผู้มีความกตัญญูเป็นคุณธรรมประจำใจ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่าบุคคลที่หาได้ยากมี 2 จำพวก (อง.ทุก.(ไทย), 20/120/114) ได้แก่

1. บุพพการี ผู้ทำอุปการะก่อน

2. กตัญญูทเวที ผู้รู้อุปการะที่เราทำแล้วและตอบแทน

บุพพการีบุคคลกับกตัญญูทเวทีบุคคล เป็นบุคคลที่มาคู่กันเสมอ เพราะมีผู้ทำอุปการะก่อน จึงมีผู้รู้อุปการะที่เราทำแล้วจะตอบแทน และเป็นบุคคลที่หาได้ยาก เพราะว่าหมู่สัตว์ทั้งหลายถูกอวิชารอบจำ ยากที่จะมองเห็นคุณค่าของบุคคลอื่นได้ (พระสิริมังคลาจารย์, 2544) ซึ่งในพุทธลัทธิ ได้กล่าวถึงบุคคลที่หาได้ยากไว้ว่า ความปรากฏของกตัญญูทเวทีบุคคลนี้ หาได้ยากในโลก (อง.ตัก.(ไทย), 20/115/358)

ประเภทของความกตัญญูทเวทีธรรม

1. ความกตัญญูต่อพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าในฐานะเป็นผู้ทรงก่อตั้งพระพุทธศาสนา ได้ทรงบำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลาอันยาวนาน เพื่อบำเพ็ญกุศลแก่เหล่าสรรพสัตว์พ้นจากสังสารวัฏ เมื่อครั้งที่พระองค์ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ได้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนากับทั้งพระสาวก ด้วยพุทธกิจตลอดพระชนม์ชีพ ได้ทรงโปรดพุทธบริษัทในฐานะที่ทรงเป็นพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ พระมหากรุณาธิคุณ โดยทรงบัญญัติพระธรรมวินัยให้แก่พุทธบริษัท และเพื่อให้พุทธบริษัทถือเอาพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีหลักการ 3 ประการ คือ เพื่อให้ละความชั่วทำความดี และทำจิตใจให้สะอาด ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงเป็นพระบรมครู ผู้ที่ได้ทำการอุปการะให้แก่สัตว์โลก

2. ความกตัญญูต่อพระธรรม

หลังจากที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประกาศและเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อให้พุทธบริษัทถือเป็นหลักประพฤติปฏิบัติ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542) ซึ่งเป็นคำสอนอันนำไปสู่ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวง ค้นพบเป้าหมายแห่งชีวิตที่แท้จริง เกิดความสุข ความสงบ สันติแก่มวลมนุษยชาติ หากบุคคลนั้นได้ประพฤติปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา หลักพระพุทธศาสนาจึงถือว่ามีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เมื่อบุคคลใดได้นำมาประพฤติปฏิบัติตาม ก็จะได้รับผลแห่งธรรมที่ได้ปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรมและความเพียรพยายาม ในเมื่อพระพุทธศาสนามีพระคุณแก่สัตว์โลกเช่นนี้ มนุษย์ก็ควรตอบแทนบุญคุณขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยการปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างเหมาะสมสมควรแก่ฐานะและโอกาสที่พึงกระทำได้

3. ความกตัญญูต่อพระสงฆ์

พระสงฆ์คือชุมชนอันประเสริฐ ซึ่งเกิดจากท่านผู้รู้ผู้ดำเนินตามอย่างพระพุทธเจ้า มาอยู่รวมกัน เป็นแหล่งที่ดำรงรักษาธรรม และเป็นแหล่งแห่งกัลยาณมิตร ที่จะช่วยเกื้อหนุนให้ผู้ศึกษาเจริญงอกงามขึ้นไปในชีวิตอันประเสริฐ จนสามารถเข้าถึงธรรมตามอย่างพระพุทธเจ้า (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556) พระสงฆ์เป็นหนึ่งในพระรัตนตรัยหรือแก้ว 3 ประการ อันได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระสงฆ์ถือเป็นผู้สืบทอดพระศาสนา เป็นศาสนทายาทและเป็นแบบอย่างให้พุทธ

บริษัทได้นำมาใช้ในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ทำให้เกิดความสุข สงบ และสันติ ดังนั้น พระสงฆ์จึงถือเป็นเนื่อนาบุญยิ่งของโลก ซึ่งไม่มีเนื่อนาบุญอื่นใดยิ่งกว่า

4. ความกตัญญูต่อบิดามารดา

บิดามารดาถือว่ามีพระคุณต่อบุตร คำโบราณถือว่า บิดามารดาเป็นพรหมของบุตร เป็นพระอรหันต์ในบ้าน โดยความผูกพันระหว่างบุตรกับบิดามารดานั้น ได้เริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิในครรภ์ของมารดาซึ่งในพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงเหตุแห่งการมีบุตรไว้ว่า “ในสัตว์โลกนี้ เมื่อใดบิดามารดาอยู่ร่วมกันด้วยความรัก มารดามีระดูด้วย ทารกที่จะมาเกิดก็ปรากฏด้วย เพราะการประชุมพร้อมแห่งปัจจัยทั้ง 3 ประการนี้ ความเกิดทารกจึงมี ดูกฤกษุทั้ง หลาย มารดาอย่ามรักษาทารกนั้นด้วยท้องแก่เดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง เมื่อล่วงไปเก้าเดือน หรือสิบเดือน มารดาก็คลอดทารก ผู้เป็นภาระหนักนั้นด้วยความเสี่ยงชีวิตมากและเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้น ซึ่งเกิดแล้ว ด้วยโลหิตของตนด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก” (ม.ม. (ไทย), 12/452/342) มารดาอย่ามเลี้ยงดูบุตรตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิในครรภ์มารดา มารดาต้องดูแลรักษาครรภ์เป็นเวลา นานเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง เมื่อคลอดบุตร มารดาก็ต้องเสี่ยงชีวิตอย่างมาก เมื่อคลอดแล้วก็เลี้ยงบุตรด้วยน้ำนม ซึ่งน้ำนมมารดาจัดเป็นโลหิตในอริยวินัย (ม.ม. (ไทย), 12/453/342) มารดาก็เลี้ยงดูให้บุตรธิดาเจริญเติบโต มารดาจึงมีบุญคุณต่อบุตรธิดาเป็นอย่างมหาศาล มารดาบิดาเป็นผู้อุปการะและได้กระทำประโยชน์ให้แก่บุตรธิดา ทั้งที่เป็นส่วนของชีวภาพและกายภาพและที่เป็นไปเพื่อจิตภาพ ฐานะบิดามารดาจึงได้รับการยกย่องว่า เป็นฐานะที่สูงส่ง เป็นปูชนียบุคคลของบุตร ดังปรากฏในพรหมสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุตรของสกุลใดบูชาบิดามารดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีพรหม บุตรของสกุลใดบูชาบิดามารดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีบุรพาจารย์ บุตรของสกุลใดบูชาบิดามารดาภายในเรือนตน สกุลนั้น ชื่อว่ามีบุรเทพ บุตรของสกุลใดบูชาบิดามารดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่า มีอาหุไนยบุคคล” (อง.จตุกก. (ไทย), 21/63/107)

5. ความกตัญญูต่อครูอาจารย์

ในพระพุทธศาสนาถือว่าครูมีบทบาทที่สำคัญมาก ครูอยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ ซึ่งหมายถึง บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะทำหน้าที่ในการสั่งสอนแนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างในการดำเนินไปในมรรคแห่งการฝึกฝนอบรมที่ถูกต้อง ความเป็นกัลยาณมิตร มิตรที่ดีมีคุณธรรม มีสหายดี เพื่อนร่วมงานที่ดี มีเพื่อนดี เพื่อนที่รักใคร่สนทนารู้ใจกัน ซื่อสัตย์ต่อกัน ถือได้ว่าเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2542) ครูถือว่าเป็นกัลยาณมิตรที่ดีของศิษย์ เป็นมิตรที่ดีกว่ามิตรทั้งหมด เพราะเป็นมิตรที่มีการประพฤติปฏิบัติหรือการศึกษาเรียนรู้เพื่อทำความเข้าใจความเป็นจริงของโลกและชีวิตนั้น มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้ มีความสามารถมีประสบการณ์มาก่อน ให้คำชี้แนะแนวทางที่ถูกต้องเพื่อเดินทางก้าวไปสู่จุดหมายโดยไม่ผิดพลาด เพราะฉะนั้น ครูจึงอยู่ในฐานะของกัลยาณมิตรของศิษย์ทั้งหลายในการ

ถ่ายทอดวิชาความรู้และเป็นแบบอย่างที่ดีของศิษย์ ซึ่งศิษย์ทั้งหลายและคนทั่วไปให้ความเคารพยกย่อง ครูเพราะเป็นผู้ที่มีความสามารถในการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เยาวชนซึ่งเป็นสมาชิกในสังคม ช่วยกันพัฒนาคนให้มีความรู้ความสามารถและคุณธรรมที่พึงประสงค์ของสังคมนั้นๆ ด้วย คนที่ได้รับการพัฒนาแล้ว ย่อมจะนำความรู้ไปพัฒนาสังคมให้เกิดการพัฒนาที่มีความเจริญรุ่งเรือง

6. ความกตัญญูต่อญาติ

ญาติถือเป็นบุคคลที่รู้จักกัน ผู้ที่มีความคุ้นเคยกัน ย่อมมีนัยกว้าง กล่าวคือ ใครก็ตามที่เรารู้จัก ทั้งที่เป็นสายโลหิต คือ ญาติร่วมสายเลือดเดียวกัน ทั้งไม่ใช่สายโลหิตก็ตาม และเรามีความสัมพันธ์สนมคุ้นเคยมากหรือน้อย ก็นับว่าเป็นญาติเหมือนกัน (พุทธทาสภิกขุ, 2515) และมีอีกสามคำ คือ มิตร อำมาตย์ และสหาย จะมาด้วยกันเสมอ มีความหมายใกล้เคียงสอดคล้องกับคำว่าญาติ ซึ่งความหมายคำว่า มิตร คือ คนบางคนในโลกนี้ให้สิ่งที่ให้ไต่ยาก สละสิ่งที่สละไต่ยาก ทำสิ่งที่ทำได้ยาก หนสิ่งที่ทนไต่ยาก บอกความลับแก่เพื่อน ปกปิดความลับของเพื่อน ไม่ทอดทิ้งในคราวที่มีอันตราย แม้ชีวิตก็สละเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนได้ เมื่อเพื่อนสิ้นเนื้อประดาตัวก็ไม่ดูหมิ่น (ขุ.จ. (ไทย), 30/122/409) คำว่าอำมาตย์ คือ ผู้ที่ร่วมงานกัน ทำประโยชน์ร่วมกัน เช่น ปรีกษาหารีอกัน หรือไปมาด้วยกัน และความหมายของคำว่า สหาย คือ การมาสหาย การไปสหาย การไปการมาสหาย การยืนสหาย การนั่งสหาย การนอนสหาย การหักทลายสหาย การสนทนาสหาย การเจรจาสหาย การสนทนาปราศรัยสหาย กับชนเหล่าใด ชนชั้นเหล่านั้นเรียกว่า สหาย (ขุ.จ. (ไทย), 30/121/394) เพื่อนร่วมงานในอิริยาบถทั้งหลายหรือผู้ไปด้วยในกิจทั้งหลาย และผู้มีความเลื่อมและความเจริญด้วยกัน การเป็นญาตินั้น พระโพธิสัตว์กล่าวว่า บุคคลชื่อว่ามิตรเพราะเดินร่วมกัน 7 ก้าวเท่านั้น ชื่อว่าเป็นสหาย เพราะเดินร่วมกัน 12 ก้าวจึงชื่อว่าญาติ เพราะอยู่ร่วมกัน 1 เดือน หรือครึ่งเดือน ชื่อว่าเสมอกับตน ก็เพราะอยู่ร่วมกันยิ่งกว่านั้น ข้าพเจ้านั้น จะพึงละทิ้งมิตรที่ชื่อภาพกันณี ซึ่งสนิทสนมกันมานานเพราะเหตุแห่งความสุขส่วนตัวได้อย่างไร (ขุ.ชา. (ไทย), 27/83/35) ความหมายที่มีในพระพุทธพจน์ว่า วิสสาสปรมาญาติ ความคุ้นเคยเป็นญาติอย่างยิ่ง (ขุ.ธ. (ไทย), 25/204/96) ความหมายของญาติในแง่นี้ หมายถึง บุคคลทั่วไปที่เรารู้จัก มีความสนิทสนมคุ้นเคยเป็นกันเอง ญาติในความหมายตามพระพุทธพจน์ที่ว่า ความคุ้นเคยกัน ชื่อว่าเป็นญาติอย่างยิ่งนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการสากลไว้ว่า เพื่อให้มนุษย์ทุกคนได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพื่อให้โลกเกิดสันติสุข จากการที่มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างญาติ

7. ความกตัญญูต่อสถาบัน

สถาบันหลัก 3 สถาบัน คือ สถาบันชาติ สถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันชาติเป็นสถาบันหนึ่ง ซึ่งมีองค์ประกอบหลายอย่างที่เป็นเครื่องหมายของความเป็นชาติ และเป็นองค์ประกอบสำคัญที่บ่งชี้ถึงความเป็นชาติได้แก่ ขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ของชาติ

1) ความกตัญญูต่อสถาบันชาติ คำว่า “ชาติ หมายถึง ประเทศ ประชาชนที่เป็นพลเมืองของประเทศ กลุ่มคนที่มีความรู้สึกในเรื่องเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา ประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม อย่างเดียวกัน หรือปกครองในรัฐบาลเดียวกัน” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) ทุกคนที่อยู่ในชาติได้อาศัยบุญคุณของแผ่นดินที่ตนได้อยู่อาศัย จะต้องปฏิบัติงานในหน้าที่ของตนให้ดีที่สุดเท่าที่สามารถจะทำได้ แล้วจะได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความกตัญญูต่อกฎเกณฑ์ต่อชาติ และถือว่าเป็นกำลังส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่จะช่วยให้ประเทศชาติเจริญก้าวหน้า มีความมั่นคง และเพื่อให้ประเทศชาติมีความเจริญรุ่งเรืองและมั่นคง คนในชาติจะต้องมีความพร้อมเพรียงร่วมมือร่วมใจ มีความรักใคร่กลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นการแสดงออกซึ่งความกตัญญูต่อกฎเกณฑ์ต่อประเทศชาติ

2) ความกตัญญูต่อสถาบันพระศาสนา พุทธศาสนิกชนควรระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผู้ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนและทรงประดิษฐานพระศาสนาไว้ให้ผู้นับถือได้รู้และปฏิบัติตามสืบมาจนบัดนี้ การที่พระพุทธ ศาสนาจะทรงอยู่หรือดำรงอยู่ได้ หรือจะเจริญก้าวหน้าหรือสูงส่งขึ้นกว่าเดิมได้นั้น จะต้องอาศัยพุทธบริษัทเป็นกำลังสำคัญ ในการช่วยกันทำนุบำรุงรักษาและเผยแผ่ให้สืบเนื่องยาวนานต่อไป โดยการตั้งใจศึกษาศาสนาให้ซาบซึ้งว่า ส่วนข้อนี้ห้าม ส่วนข้อนี้อนุญาต ส่วนนี้ควรเว้น ส่วนนี้ควรปฏิบัติและประพฤติปฏิบัติตามโอวาทในศาสนา นี้ชื่อว่าเป็นกตัญญูต่อพระศาสนา (สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร, 2534) ดังนั้น พุทธบริษัทจะต้องตอบแทนพระคุณของพระองค์ด้วยอามิสบูชา เช่น ดอกไม้ ของหอม อารมณ์ รูปเทียน ปัจจัย 4 คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย ผ้า ยารักษาโรค และตอบแทนด้วยการปฏิบัติบูชา คือ บูชาด้วยการปฏิบัติ ได้แก่การบำเพ็ญ ศีล สมาธิ ปัญญา

3) ความกตัญญูต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นสถาบันที่สูงยิ่งในความรู้สึกของคนไทย อาจจะเป็นเพราะว่า กษัตริย์ไทยนั้นทรงเป็นผู้นำในทุกทาง ในอดีตแม่ทัพออกหน้าทหารทำหน้าที่เป็นทั้งพ่อและผู้ปกครองลูกคือไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ คนไทยจึงเทิดทูนกษัตริย์ฝังแน่นไปในสายเลือด รักและเคารพกษัตริย์เพราะถือว่าพระองค์ประกอบคุณความดี สิ่งใดเป็นของกษัตริย์คนไทยก็เคารพบูชา เพราะถือว่า เป็นของสูง ความรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณนี้ได้สืบทอดกันมาหลายชั่วอายุคน พระมหากษัตริย์ของไทยทุกพระองค์ทรงเป็นแบบอย่างในคุณงามความดีในทุกด้านแก่อาณาประชาราษฎร์ ทรงเป็นศูนย์รวมแห่งความรัก ความหวังคนไทยทั้งชาติ ได้ทำคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติไทยอย่างใหญ่หลวง ยากที่จะหาสิ่งใดมาเปรียบเทียบกับได้ ไม่ว่าในสมัยใด ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 เกราชของชาติ ความเจริญของประเทศ ความร่มเย็นเป็นสุข และความภาคภูมิใจในความเป็นไทย เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ไทยได้มีส่วนสำคัญในการสร้างสมไว้ให้เป็นมรดกแก่ลูกหลานไทย (วีระชัย มีชอบธรรม, 453)

8. ความกตัญญูต่อสัตว์

สิ่งมีชีวิตในพระพุทธศาสนานั้นแบ่งออกเป็น 31 ภพภูมิซึ่ง มนุสสภูมิ หรือมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งที่ถือว่ามิใช่ตาเดียวกันกับสิ่งมีชีวิตในภพภูมิอื่น ในฐานะเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตาย มนุษย์จึงต้องมองเห็นคุณค่าของชีวิตทั้งหลายที่เกิดมาร่วมชะตาเดียวกันกับตน ทั้งมนุษย์ทั้งสัตว์ที่เกิดมาล้วนอยากจะดำรงชีวิตตนให้อยู่ในโลกนาน ๆ ล้วนไม่อยากตาย อยากมีชีวิตที่เป็นสุข แสวงหาสิ่งที่ตนพอใจ ไม่ฆ่าสัตว์เพราะมองเห็นคุณค่าชีวิต เมื่อมนุษย์ไม่อยากตาย สัตว์ก็ไม่อยากตายเหมือนกัน สิ่งใดที่ไม่เป็นที่พอใจของเรา สิ่งนั้นก็ไม่ใช่ที่พอใจของสัตว์เช่นกัน สัตว์เกือบทุกชนิดล้วนมีบุญคุณต่อมนุษย์ทั้งสิ้น เช่นสัตว์ที่เราใช้แรงงาน เช่น วัว ควาย สุนัข ช้าง เป็นต้น โดยแต่ละชนิดก็มีประโยชน์ต่อมนุษย์แตกต่างกันไป ดังนั้น เมื่อสัตว์ให้คุณประโยชน์เช่นนี้ มนุษย์ควรตอบแทนคุณแก่สัตว์ โดยการดูแลให้สัตว์เหล่านั้น ให้อาหารที่ดี อยู่ในที่ ๆ ดี พุดกับมันดี ๆ และเอาใจใส่พวกมันอย่างดี ไม่ทรมาน ทบตีสัตว์เหล่านั้น

9. ความกตัญญูต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

มนุษย์ถือเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติมีความหมายใกล้เคียงกับสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัวมนุษย์ เพราะมนุษย์มีชีวิตอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อม และได้รับประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมทั้งในด้านการดำเนินชีวิต การทำงาน ฯลฯ ดังนั้นเมื่อมนุษย์ได้รับประโยชน์จากสิ่งแวดล้อมในการดำเนินชีวิต มนุษย์ก็ควรตอบแทนคุณของสิ่งแวดล้อมที่ตนได้รับประโยชน์บ้าง ราวกับว่าสิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาตินั้นมีชีวิตจิตใจไม่แตกต่างไปจากสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นๆ เพราะหากเราดูแลธรรมชาติ ไม่เบียดเบียนธรรมชาติมากเกินไป ดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกับธรรมชาติให้เป็นไปอย่างสมดุล ธรรมชาติก็จะยังคงอยู่ให้มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์จากความสมดุลของธรรมชาติต่อไป

ในวัฒนธรรมของชาวตะวันออก มีการสอนกันมากถึงเรื่องความกตัญญูต่อบิดามารดา และผู้มีพระคุณ ตัวอย่างเช่น ชาวจีนที่บันทึกเรื่องราวบุคคลที่ถือเป็น 24 ยอดกตัญญูสำหรับเป็นแบบอย่างไว้สอนลูกหลาน อันที่จริง แม้แต่บุคคลที่เรารู้จักคุ้นเคยก็เป็นกลุ่มคนที่เราต้องพึ่งพาอาศัยเวลาที่มีปัญหา ตลอดถึงเวลาที่มีความเดือดร้อนต่าง ๆ นอกเหนือจากการพึ่งพาพ่อแม่และสมาชิกในครอบครัวที่ใกล้ชิดเราอาจเรียกองค์ประกอบของคนที่เรารู้จักคุ้นเคยที่เกื้อกูลต่อการดำรงชีวิตส่วนนี้โดยรวม ๆ ว่าเป็นสถาบันครอบครัวและญาติมิตร ซึ่งถ้าสถาบันส่วนนี้ถูกละเลย ผู้คนไม่รู้คุณค่าและปฏิบัติต่อสถาบัน ดังกล่าวอย่างอกตัญญูไม่รู้คุณ เช่น ไม่ช่วยเหลือเกื้อกูลสมาชิกในครอบครัวและญาติมิตรที่เคยให้ความเอื้ออาทรต่อเรา อันเป็นการปฏิบัติต่อคนเหล่านั้นอย่างไม่รู้คุณ ต่อไปเมื่อเรามีปัญหาความเดือดร้อนอะไร ก็คงจะหวังพึ่งพิงสมาชิกในครอบครัวและญาติมิตรเหล่านั้นได้ยาก หากผู้คนในสังคมต้องใช้ชีวิตอย่างโดดเดี่ยว ต่างคนต่างอยู่แบบตัวใครตัวมัน ปราศจากการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แม้แต่กับสมาชิกในครอบครัวและญาติมิตรคนรู้จักก็ยังพึ่งพาอาศัยกันไม่ได้ สังคมที่มีชีวิตอย่างโดดเดี่ยวอ้างว้างเห็นแก่ตัวเช่นนี้ จะเป็นสังคมที่อยู่เย็นเป็นสุขได้อย่างไร และด้วยเหตุที่พ่อแม่

ครูอาจารย์ และพระมหากษัตริย์ ได้สร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ไว้ให้แก่อนุชนคนรุ่นหลัง จึงนับว่าเป็นผู้มีคุณและสมควรอย่างยิ่งที่ทุกๆ คนควรที่จะตอบแทนคุณ คือสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้แก่ท่านเหล่านั้น ตามสมควรแก่ความสามารถและโอกาสเอื้ออำนวย หากเป็นเช่นนั้นแล้วสังคมของเราก็คงกลายเป็นสังคมที่มีแต่ความสุขและสันติในที่สุด สำคัญที่สุดเมื่อสังคมสงบสุขโลกทั้งโลกก็就会产生สันติภาพ เพราะความกตัญญูทเวทนี้เป็นเครื่องมือพื้นฐานที่จะก่อให้เกิดความรักและเคารพกันตามฐานะนั้น ๆ มนุษย์ทุกคนก็จะให้เกียรติซึ่งกันและกัน ถ้อยทีถ้อยอาศัยอนุเคราะห์เกื้อกูลกันจนกลายเป็นกัลยามิตรที่ดีต่อกันทั้งหมด

ประโยชน์ของความกตัญญูทเวท

อันว่าความกตัญญูทเวทนี้เป็นสิ่งที่ดีและเป็นเครื่องหมายของคนดี ทั้งนี้ กตัญญูทเวทที่มีส่วนให้คนในสังคมเป็นคนที่ดีมีความประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้มีอุปการะ ให้ความเคารพยำเกรง ให้เกียรติและไม่ดูหมิ่นเหยียดหยามกัน เมื่อคนในสังคมเป็นคนที่ดีแล้วนั้น ย่อมจะส่งผลให้สังคมนั้นๆ เป็นสังคมที่น่าอยู่มากขึ้น บุคคลที่มีความกตัญญูทเวทนี้จะเป็นที่รักของบุคคลผู้มีพระคุณรวมถึงบุคคลรอบข้าง และสามารถเป็นแบบอย่างในการสร้างความกตัญญูทเวทต่อผู้อื่นต่อไป

1. ประโยชน์ของบุคคลผู้ที่มีความกตัญญูทเวท

- 1) ทำให้เป็นคนที่มีคุณค่าของผู้อื่น และมีสัมมาคารวะอ่อนน้อมถ่อมตน และจะทำให้เป็นผู้ที่มีจิตใจสูง อีกทั้ง ยังจะได้เจอแต่คนดีๆ และได้แต่สิ่งดีๆ จากกัลยาณมิตร
- 2) ทำให้เป็นคนฉลาดมีสติ รู้จักแยกแยะว่าอะไรดีหรือไม่ดี
- 3) ทำให้เป็นคนที่มีจิตใจที่ดีงาม มีทัศนคติที่ดีในการดำเนินชีวิต
- 4) ทำให้ดำเนินวิถีชีวิตไปอย่างปรกติสุข
- 5) รู้จักการแบ่งปัน การให้ การตอบแทนต่อผู้มีพระคุณ
- 6) เป็นที่รักและเชื่อถือของคนอื่น

2. แนวทางการปฏิบัติตามหลักกตัญญูทเวทิตาธรรม

การปฏิบัติตามหลักกตัญญูทเวทิตาธรรมนั้นไม่ถือว่าเป็นเรื่องยาก หากได้รู้จักบุญคุณของผู้ที่ทำการอุปการะเราก่อน แล้วระลึกไว้เสมอถึงพระคุณที่เขากระทำให้แก่เราว่ามีอะไรบ้าง และควรตระหนักถึงคุณความดีของบุคคลเหล่านั้นไว้ตลอดเวลา ในขณะที่เดียวกันก็หาทางตอบแทนบุญคุณด้วยความพยายามตามวาระโอกาสที่สมควร ก็ถือว่าเป็นสิ่งที่ควรกระทำ เพราะหากเราพึงระลึกถึงบุญคุณที่บุคคลอื่นได้ทำอุปการะแก่เราอยู่และหาทางตอบแทนด้วยความพยายามตามโอกาสอันสมควรแล้ว นั้นหมายความว่า เราได้รับรู้และปฏิบัติตามหลักกตัญญูทเวทิตาธรรมแล้ว ในขณะเดียวกันเรายังต้องมีหน้าที่สั่งสอนให้ลูกหลานของเราให้รู้จักกตัญญูทเวทิตาธรรมอีกด้วย (พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ, 2536) ประการแรก ชี้ให้เห็นคุณประโยชน์ของความกตัญญูทเวทิตาธรรม ประการที่สองทำเป็นตัวอย่าง ประการที่สามดำเนินตามหลักกตัญญูทเวทิตาธรรม

3. คุณค่าของกตัญญูทเวทิตาธรรม

ความกตัญญูทเวทิตาเป็นคุณธรรมที่สำคัญสำหรับมนุษยชาติ เป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ ทำให้มีความสัมพันธ์กันในสังคมมนุษย์และเป็นบ่อเกิดแห่งความรับผิดชอบต่อความเป็นมนุษย์ และเป็นคุณธรรมเบื้องต้นของมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเป็นเครื่องทำลายความเห็นแก่ตัวซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของความดี เป็นเหตุให้เกิดความสุขุมรอบคอบ ความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบ จำแนกความสำคัญของความกตัญญูทเวทิตาได้ ดังนี้

1) ความกตัญญูทเวทิตาเป็นวัฒนธรรมที่ดีงาม ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมไทยได้สอดแทรกความกตัญญูทเวทิตาไว้เกือบทุกเรื่อง เช่น การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับผู้ตาย การบวช วันขึ้นปีใหม่ วันสงกรานต์ วันลอยกระทง เป็นต้น

2) ความกตัญญูทเวทิตา ทำให้สถาบันครอบครัวและสังคมมั่นคง ซึ่งนับว่าเป็นหลักธรรมพื้นฐานที่ทำให้มนุษย์รู้จักการกระทำหน้าที่อันเหมาะสมของตนเอง โดยเริ่มจากความรับผิดชอบต่อตนเอง ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ในสถาบันครอบครัว โดยบิดามารดาทำหน้าที่ในฐานะบุพการีและบุตรธิดาปฏิบัติหน้าที่ต่อบิดามารดาในฐานะผู้มีความกตัญญูทเวทิตา อันจะขยายผลในระดับสังคมที่กว้างออกไป ความกตัญญูช่วยให้โลกอยู่รอดไม่มีปัญหา ปัญหาคนชราไม่มีคนเลี้ยง ปัญหาสงคราม ปัญหาความโหดร้ายทารุณ ปัญหาการเมือง ปัญหาเศรษฐกิจ ฯลฯ ก็จะหมดไป

3) สภาวะสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจะสมดุลไม่ถูกทำลาย คนมีความกตัญญูย่อมระลึกถึงบุญคุณของป่าไม้ ทุ่งนา แม่น้ำ ลำธาร ถนนหนทาง และสิ่งสาธารณประโยชน์อื่นๆ ช่วยกันอนุรักษ์ บำรุงรักษาให้สิ่งเหล่านั้นคงอยู่ร่วมกับมนุษย์อย่างสมดุลและกลมกลืน

4) ความกตัญญูทเวทิตาเป็นเครื่องหมายของคนดี ฉะนั้น หากสังคมใดมีบุคคลผู้มีความกตัญญูอยู่มาก สังคมนั้นก็ย่อมน่าอยู่เพราะมีความสงบและสันติ สามารถกล่าวได้ว่าสังคมนั้นเป็นสังคมแห่งคนดี

บทสรุป

จากที่ได้ทำการศึกษามาทั้งหมดได้ข้อสรุปว่า แนวทางการสร้างสันติภาพมีอยู่หลายวิธีและหลักธรรมที่เป็นคุณธรรมเบื้องต้นนั้นก็คือหลักกตัญญูทเวทิตาธรรม เพราะเป็นธรรมที่สร้างเสริมให้คนเป็นคนดี หากทุกคนมีความกตัญญูทเวทิตาธรรมในห้วงแห่งจิตแล้วก็ได้ชื่อว่าเป็นคนดี ดังคำว่าที่ว่า ความกตัญญูทเวทิตา เป็นเครื่องหมายของคนดี เมื่อคนดีอยู่ไหนในที่ตรงนั้นย่อมพบแต่ความร่มเย็นเป็นสุข คนดีจะเคารพนับถือผู้ใหญ่มาก ดุแลให้เกียรติผู้ที่ตนเคารพรักและนับถือ ตั้งแต่ระดับครอบครัวไปจนถึงระดับชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ทุกคนจะร่วมด้วยช่วยกันตระหนักรู้คุณผู้อื่นที่เคยกระทำแก่ตนและตอบแทนกันอย่างดี ก็จะทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่คณะ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันตามสมควรแก่ฐานะและกำลังกายที่จะพึงกระทำได้ กลายเป็นบุคคลหาได้ยากยิ่งในโลกนี้ สันติภาพจึงเริ่มต้นจากคุณธรรมข้อนี้ เมื่อสันติภาพภายในมีในจิตวิญญาณแล้วก็จะทำให้เกิดสันติภาพ

ภายนอกได้ง่าย เพราะคำว่าสันติภาพ หมายถึงสภาวะแห่งความสงบสุขอันเกิดจากความกตัญญู
กตเวทีที่เสริมสร้างความแข็งแกร่งให้สถาบันครอบครัวและสังคมประเทศชาติต่อไป

เอกสารอ้างอิง

พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ). (2536). **กตัญญูกตเวที เป็นเครื่องหมายของคนดี**. กรุงเทพฯ:
ธรรมสภา.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2542). **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**. พิมพ์ครั้งที่ 8.
กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2553). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระสิริมังคลาจารย์. (2544). **มังคลัตถิยปิฎก** เล่ม 4. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราช
วิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. (2515). **พุทธจริยา**. กรุงเทพฯ: หจก.การพิมพ์พระนคร.

มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2554). **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554**. กรุงเทพฯ: ศิริวัฒนา
อินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน).

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร). (2552). **มงคลยอดชีวิต ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพฯ:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

